वाक्यपदीयोक्तव्याकरणदर्शने मोक्षस्वरूपविमर्शः

विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्रो 'विनयः'

वाङ्मयीसंसतिर्यस्य प्रभयैवप्रवर्तिता।
तं परात्परमात्मानमनिर्वाच्यमुपास्महे।।१।।
नुमस्तां वाक्कलामाद्यामात्मोल्लासमयीं शिवाम्।
यया र्थवत्वमासाद्य जगदेतच्छिवायते।।२।।
चतुर्वर्गस्य पर्यन्तप्रस्थानस्थानमीप्सिम्।
शास्त्रराद्धान्तनिःस्यन्दं पुमर्थं परमं नुमः।।३।।
श्रीभर्तहरिप्रोक्ते वाक्यपदीयस्य दर्शनेरम्ये।
मोक्षस्य यत्स्वरूपं तस्य विमर्शोयथामति क्रियते।।४।।

अथ नापह्नुतमेतत्तज्ज्ञानां तज्ज्ञानावलोकावलोकनचक्षुष्मतां परिणतप्रज्ञानां यच्छब्दब्रह्मदर्शनशेवधिभूतमिदानीमुपलभ्यमाणग्रन्थजातेष्वन्यतमं प्रथमञ्च परमवैयाकरणश्रीमद्भर्तहरिचरणसन्दब्धं ब्रह्मवाक्यपदेत्युपलक्षितकाण्डत्रयात्मकं ग्रन्थरत्नं वाक्यपदीयं नाम।

तत्र शब्दशास्त्रस्य छन्दो ङ्गतां कक्षीकुर्वन्तो प्याचार्याः[1] शास्त्रमिदमपवर्गस्य द्वारभूतं किञ्च मुमुक्षूणां सरलमविरलं राजवर्त्मेत्यप्युद्भावयाञ्चक्रुः–

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते।।[2]

इति,

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः।।[3]

इति च वचनोपन्यासेन।

तदेतद्विचार्यते – शब्दशास्त्रमिदं मोक्षसाधनं साक्षाद्वा परम्पराया वा ? प्रथमं न सङ्घटते, शास्त्रस्यास्य वेदाङ्गत्वात् तत्त्वाधिगमपरमायाश्छन्दोमय्या वाचः प्रत्यस्तमित भेदरुपायास्वरूपाविष्करणैकलक्ष्यत्वाच्च, यथा –

प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमोरसः।
यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गो यमाञ्जसः।।[4]

इत्यत्र, अथवा –

अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति।
छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छन्दोमयीं तनुम्।।[5]

इत्यस्मिन्नेतदेव प्रतिपादितत्वात्। द्वितीयं चेत्तदपि वेदानां मौलिस्थानत्वेनोपलक्षितानामथचतत्परमार्थभूतानामुपनिषदां प्रतिपादित–मोक्षस्वरूपादविलक्षणत्वनिरूपण प्रवणत्वान्नप्रस्थानान्तरत्वोपयिकत्वमित्यु–भयतःपाशा रज्जुस्तत्को यं शाब्दिकानां मोक्षो पवर्गो वा ?

वेदार्थपर्यन्तभूतासूपनिषत्सु त्वनेकत्र –

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति[६]
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।[७]
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्नबिभेति कदाचन।।[८]

इत्यादिषु सर्वत्र परब्रह्मणि शब्दस्याकिञ्चित्करतैवा म्नाता, अपि च मैत्रायण्युपनिषदि–

द्वे वाव ब्रह्मणी अभिध्येये ब्रह्मश्चाशब्दश्चाथ, शब्देनैवाशब्दमा-विष्क्रियेते थ तत्रोमिति शब्दो ननोर्ध्वमुत्क्रान्तो शब्दे निधनमेति[९]

तत्रैव चाग्रे –

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति।।[१०]

इत्येवमादिषु शब्दब्रह्मणो परब्रह्मता पि विस्पष्टमुक्ता, अपि च, ''**आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः**''[११] **तमेव विदित्वा तिमत्युमेति**[१२]........... इत्यादि–श्रुतिवर्णेषु परब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुतोपपादिता इत्थं –

यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते।
तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते।।[१३]

इत्यत्र निरूपिता व्याकरणद्वारेण साक्षात्परब्रह्मावाप्तिरूपमोक्षरूपता कथं सङ्घटतेः ?

वेदान्तदशा जाग्रदवस्थायां स्वप्ने पि चेत्यवस्थाद्वय एव शब्दप्रसक्तिः, सुषुप्तौ, सुषुप्त्युत्थितपरामर्शस्य स्मरणरूपाच्छब्दानुवेधपरत्वं नास्तीति प्रथितैवेयं वाचोयुक्तिः –

''**सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम् मामपि नाज्ञासिषम्।** इति

अत्र मोक्षसुखस्य शब्दानुवेधसहित्यमनिर्वाच्यत्वञ्चाभ्युपेतं दश्यते। इत्थं यदि सुषुप्ता वेव शब्दो प्रसक्तः कथं तुर्यामवस्थायामेतस्य प्रसरः ? वयं तु ब्रूमः– हरिवषभेण भगवता शब्दशास्त्रय या दार्शनिकी भित्तिर्व्यवस्थापिता सा नास्ति श्रुतिसिद्धान्तविपरीता, तत्रापि श्रुतिकदम्बे

बहुत्र प्रणवरूपस्य शब्दब्रह्मणः सर्वकारणपरत्वप्रतिपादनप्रसङ्गाद् यथाहि – ओमित्येतदक्षरमिदं ँ, सर्वम्। तस्योपव्याख्या–

नं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव।
यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदथोङ्कार एव।[१४]
ओमिति ब्रह्म। ओमितीदँ,सर्वम्।[१५]
ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत।[१६]

किन्त्वेतत्प्रतिपादनं सष्टिसापेक्षं सगुणब्रह्मौपयिकमेवेति तत्र–तत्र निर्गुणस्याशब्दरूपाव्यवहार्यनिर्देशदर्शनादिति निश्चिनुमः।

शब्दब्रह्मरूपः प्रणवस्त्रिमात्रिको जाग्रत्स्वप्नसुषुत्यु व्यवहार्यः [१७] अव्यवहार्यश्चावस्थात्रयातीतो मात्रिको निर्वाच्यस्तदाह माण्डूक्यश्रुतिरेव –

अमात्रश्चतुर्थो व्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो द्वैत एवमोङ्कार आत्मैव.....।[१८]

व्याकरणं मूलतया प्रवत्तिशास्त्रं प्रयोगपरत्वात्। प्रवत्तौ पुनः सर्वस्मिन्नप्यर्थे शब्दस्यैवानुविद्धत्वं, यथा ह, भगवान्भर्तहरिः –

न सो स्ति प्रत्ययो लोके
यः शब्दानुगमादते।
अनुविद्धमिवज्ञानं
सर्वं शब्देन भासते।।[१९]

इति। प्रत्यवमर्शस्वरूपिणी वाग्रूपतैव संसारिणां बहिरन्तर्व्यश्नुवाना चिद्रूपासञ्ज्ञा, सैव वैखरीमध्यमापश्यन्तीत्यभिहिता स्फोटरूपा ध्वन्यभिव्यङ्ग्या व्यवहारमूला प्रक्रियात्वमुपेत्य जगदिति स्वरूपमाप्य विराजते। विश्वस्य निबन्धिनी परमात्मनः शक्तिः शब्दाश्रितैवेत्थं व्याकरणदर्शनस्य प्रवत्तिनिमि– त्तत्वं जगदुदिश्यैव न तत्तिरोधानमूलमुपनिषदादिवदिति निश्चेयम्। अपि च,

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्त्तते र्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः।।[२०]

इत्यत्र यच्छब्दे पञ्चम्यर्थकतसिल्प्रत्यययोगदर्शनाद् ब्रह्मणस्तटस्थ लक्षणत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं, **जन्माद्यस्य यतः** [२१] इति शारीरकसूत्रवदिति नः प्रतिपत्तिः।

वेदोक्त, **'चत्वारिश्रङ्गा'** [२२] इति मन्त्र व्याख्यानावसरे माहभाष्यकद्– भगवान् पतञ्जलिः –

महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् [२३] इत्येवमुदीरयामास। अत्र कैयटः –

महता परेण ब्रह्मणेत्यर्थः इति व्याचरण्यौ, ब्रह्मणा - शब्दब्रह्मणेति नागेशः व्याकरोति, हरिरपि –

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।
प्राहुर्महान्तमषभं येन सायुज्यमिष्यते।।[२४]

इत्युक्तवान्।

अतः व्याकरणदर्शनोक्तो मोक्षः सगुणब्रह्मतादात्म्यापतिरेव, तत्र सायुज्यशब्ददर्शनात्। किञ्च वैयाकरणानां परब्रह्मता पि पारिभाषिकी शब्दोपहितपरमात्मनः प्रत्येव समुद्दिष्टत्वादित्युभयथा पि न श्रुतिनिर्ग–लितार्थव्याकोप इति दिक्।

वाराणसीस्थकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्कतविद्याधर्म–
विज्ञानसङ्कार्ये, वैदिकदर्शनविभागे आचार्यः

सन्दर्भाः

---

[१] आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः।। (वाक्यपदीये १/११)

[२] तत्रैव १/१४

[३] तत्रैव १/१६

[४] तत्रैव १/१२

[५] तत्रैव १/१७

[६] केनोपनिषत् १/३

[७] केनोपनिषत् १/५

[८] तैत्तिरीयोपनिषत् ४/१

[९] मैत्रा० १/२२

[१०] तत्रैव

[११] बहदारण्यक० ४/५/६

[१२] श्वेताश्वतरोपनिषदि ३/८, ६/१५

[१३] वाक्यपदीये १/२२

[१४] माण्डूक्योपनिषदि १/१

[१५] तैत्तिरीय० ८/१

[१६] छान्दोग्य० १/१/१

[१७] माण्डूक्य० १/६, १०,११

[१८] माण्डूक्य० १/१२
[१९] वाक्य० १/१२३
[२०] वाक्य १/१
[२१] ब्रह्मसू० १/१/२
[२२] ऋग्वेदे ४/५८/३
[२३] महाभाष्ये, पश्पशाह्निके...
[२४] वाक्यपदीये १/१३१

———०००———